

Schriftenreihe

Jurij Kusmenko
(Hrsg.)

Schriften zur Kulturwissenschaft

The Sámi and the Scandinavians

Band 55

Aspects of 2000 years of contact

2004

ISSN 1435-6589

Verlag Dr. Kovač

Verlag Dr. Kovač

INHALTSVERZEICHNIS

JURIJ KUSMENKO	7
Preface	
INGER ZACHRISSON	9
Samisk-nordiska kulturkontakter i mellanskandinavien under 6-700-talen e. kr. (vendeltid) – utifrån det arkeologiska materialet	
EVERT BAUDOU	17
Arkeologiska tolkningar av kulturhistoriska fynd i mellanorrlands järnålder	
TRYGGVE SKÖLD	35
“Ömsesidig kolattro”	
ELSE MUNDAL	41
Kontakt mellan nordisk og samisk kultur reflektert i norrøne mytar og religion	
ELDAR HEIDE	55
Våpenet til Tor jamført med <i>gandr</i> . Om utsend vind, skjegg, blåseinstrument, “vindhamra” og Torsfigurar	
KRISTER STOOR	73
Bakhället vid lappskottbacken. En berättelse om de “främmande” i en samisk miljö.	
ÅNDERS LØØV	89
Sørsamene på 1700- og 1800-tallet	
COPPELIE COCQ	
<i>Ulddat</i> som vägvärsare för det samiska sammhället. En diskursanalys av nordsamiska berättelser	99
ASTRID SURMATZ	
Konfrontationen med det andra och genderdiskursen i valda beskrivningar av samerna under 1600- och 1700-talet	113
Printed in Germany Alle Rechte vorbehalten. Nachdruck, fotomechanische Wiedergabe, Aufnahme in Online-Dienste und Internet sowie Vervielfältigung auf Datenträgern wie CD-ROM etc. nur nach schriftlicher Zustimmung des Verlages.	
Gedruckt auf holz-, chlor- und säurefreiem Papier Alster Digital. Alster Digital ist alterungsbeständig und erfüllt die Normen für Archivbeständigkeit ANSI 3948 und ISO 9706.	5

VAPENET TIL TOR JAMFØRT MED GÅND(R).

OM UTSEND VIND, SKJEGG, BLASEINSTRUMENT, "VINDHAMRAR" OG TORS-FIGURAR

Eg arbeider med doktorgrad om *gand(r)*¹, som er eit element i den sjamanismen vi finn i Norden.² Her skal eg ikkje sjå særskilt på *gand*, kva det er og kva regionale variasjonar det har, men jamføre det med våpenet til gruden Tor. Ei ny bok om ei lita påakta side av Tor opnar for det. Som grunnlag for jamføringa skissererer eg fire særmerke for *gand*, basert på doktorgradsarbeteidet mitt så langt. Mykje av dette har eg gjort greie for i Heide 2002, særleg s. 77ff. Framstillinga der er ikkje utfyllande, og eg er ikkje ferdig med granskingsa av *gand*, men eg blir nok ståande med desse fire horudpunktta.

1 FIRE SÆRMERKE FOR GÅND

- a. *Gand* er frisjela eller hjelpeåndene til ein rituell spesialist, i ham. Blir *ganden* skadd eller drepen, skjer det same med opphavspersonen.
- b. *Gand* blir sendt ut gjennom lufta for å skaffe opplysningsar eller gjera skade gjennom å râke andre gandar eller menneske, og han kjem att til opphavspersonen.
- c. *Gand* førekjem i mange former: I mellomalderkjeldene i dyreham og påleham og son vind (*gigjar gondull* 'vind', *Sáus rímr og Nikanors*, fyrstninga av 1400-talet), i yngre tradisjon også som lita pil, lita kule, liten ball, insekt og (kvervel) vind (Heide 2002). Ideen om at *gand* kan vera vind, heng nært i hop med ideen om at "hug = trollkjerringvind" (*Edda Snorra Sturlusonar*; 191 og i mange skaldekvede), og botnar venteleg i forestellinga om at *ånd* eigeintleg er = *pust*. Den skal vera fellesgermansk (jf. Falk & Torp 1991) under *ånd*; og finst òg hos sibirske folk (jf. Harva 1964: 477).
- d. Det ser ut til at ovringa *gand* òg har eit tydningselement 'penis'. Det norrøne ordet har eit slike tydningselement, og eit sørsamisk ord for *gand* er *næjtendirre*, 'noaidepenis'. -*dirre* er same ordet som finsk *týrä*, som både tyder 'trollomsprosjektil' av same type som *gand* og 'penis'. *Týrä* er lånt til svensk *týre*, som også har same innhald som *gand* (jf. Heide 2002: 86–87). Forklaringa på dette kan vera det som i norrøn kulturhistorie blir kalla "fallisk aggresjon" (sjå Meulenpracht Sørensen 1983: 27). Ein meinte at den som penetrerer i

¹ På norrønt heitte det *gandr*, på nynorsk *gand*. Til vanleg støyfar eg den norrøne nominativs-r-en, for å sleppe patronesen heile tida. Ordet er brukt også i kjeldene til samisk religion.

² Kritikken mot sjamanismecongrepet har mykje føre seg. Eg brukar det likevel, fordi det ikkje finst noko innabidde og klått alternativ. Omgrepet "frisjel" er òg problematisk, fordi dei forkristne kulturane ikkje skilde mellom kropp og sjel slik vi gjer. Også dette omgrepet vel eg likevel å bruke, fordi det blir for tungvint utan.

samelet er den sterkeste, og ut frå det vart det generalisert eit symbolspråk for dominans og underordning.

2 JAMFØRING MED GAND

Eg jamfører dei minst problematiske punkta først:

b. Hammaren kan sendast gjennom lufta, og han kjem att

Tor ikkje berre slår med hammaren, han kastrar han òg (*Cylfaginning* 32, 48, *Skáldskaparmál* 25, 44). Hammaren til Tor blir altså send i veg gjennom lufta, og han kjem att til Tor (*Skáldskaparmál* 44). Men ingen ting tyder på at han kan ta med opplysningar eller anna attende. Dét ser ut til å vera ein viktig eigenskap ved *gandar*, så dette er ein viktig skilnad.

d. Tydingselement 'penis'.

Son fleire har peika på, vart hammaren oppfatta som manndomen til Tor (Fritzner 1973, under *hamar*; Clunies Ross 1994: 61 ff., Perkins 2001: 108, 115). Snorre seier at dersom Tor ville, *pá var hann sví lítil at hafa mati í serk séir*, 'da var han så liten at han kunne ha han under skjorta' (*Skáldskaparmál* 44), og når Trym stel hammaren frå Tor i *þrymskíða*, så gjer det Tor *ragr* (Clunies Ross 1994: 62), han må fungere som brur. I vigsla blir hammaren lagd i fangset på 'brura', og da blir Tor sitt gamle eg. "The unwitting officiant is [...] slotting the Pórr's manhood back where it belongs", seier Perkins (1994: 661ff.).

c. Variantar av våpenet

Det er vel kjent at våpenet til Tor var ein hammare. Men det kunne også vera andre ting. Saxo skriv at Tor slåst med ei *dana* 'klubbe, stokk' (*Saxonis Gestा Danorum*: 66). Adam av Bremen seier at biletet av Tor i Uppsala-templet er utstyrt med septer: "med sin spira tycks [Tor] likna Jupiter"²³ (*Adam av Bremen*: 224). Motz nemner ei angelsaksisk kjele som seier at "thunder swings a fiery axe" (1997: 337). Ho går gjennom dei norrøne kjeldene (ibid.: 329 ff.), og ho dreg inn folketru fra nyare tid, der "thunder is a stone, thrown by Pórr or Gorar, still often found in places which were struck by thunder; such a stone is designated as *thorenig*, 'Pórr's wedge' [...]. The Swedish names *thornkile*, 'Pórr's wedge', *thorensten*, 'Pórr's stone', the Norwegian *torebol*, 'Pórr's ball', indicate that the instrument was viewed as a stone, a ball or a wedge." (ibid.: 337) Etter gjennomgånga konkluderer Motz slik: "We thus find the following objects in Pórr's hand: a bolt, a stone, an axe, possibly a hammer, a wedge, a spear, a ball, a scepter or a club, while in the Icelandic texts one noun only is employed" (ibid.: 338). Forklaringa på dét er, meiner Motz, at "*hamarr* opphavleg tydde 'stein', at våpenet til Tor opphavleg var ein Stein eller ein steinreiskap" (ibid.: 341). Fleire har vori inne på det for, m. a. Blinkenberg

(1909). Førestellinga om at lynet kjem av at ein Stein blir kasta ned frå himmelen, har vori vanleg kringom i verda til alle tider, påviste han. Når hammaren til Tor er eit kastehammar ikkje er kjende frå Norden, så er det fordi "ordenstene [...] kastedes ned frå himmelen med lynet", seier han (ibid.: 62).⁴ Det ser ut til at også *bórdriðja* vitnar om at våpenet til Tor ikkje nødvendigvis var ein hammare. Der grip jortunen Geirrød noko med ei tong og kastrar etter Tor; og det grip Tor og kastrar attende (str. 16–19). Slik Mundal viser, ser det ut til at dette kastevåpenet er lynet (Mundal 1991: 234f.). Clunies Ross meiner *Bórdriðja* fortel korleis Tor får hammaren sin (Clunies Ross 1981, særleg s. 388), m. a. firdi det i neste strofe heiter at Tor skam-fer jotnane *med dreyrgum hamni* 'med blodig hammars'. Til det seier Mundal at det kan hende hammaren her «kan identifiserast med lynet» (Mundal 1991: 243, note 9). Saxo fortel frå denne hendinga at "Thor [...] hadde stodt en glødende jernstang gennem brystet på Gerud" (*Saxos Danmarkshistorie*: 381; *torridum chalybem, Saxonis Gesta Danorum*: 242).

Før eg går vidare til ein annan variasjon av våpenet til Tor, drøftar eg det som er sett fram til no i dette punktet. Det er tydeleg at det er variasjon i våpenet til Tor, mykje stemmer ikkje med hammaren. Likevel er det mange urtvetydige hammar og hammarbilete som er bevarte, og eit motiv med variasjon kan godt ha funnits sidan opphavstida. Tors-våpenet i *Bórdriðja* er vel både lynet og hammaren. Sambandet mellom dei er uansett nært. I *Skáldskaparmál* 25 kjem *eldingar* og *þrumur* når Tor kastrar hammaren, og i den nemnde folketradisjonen er lynet ein Stein som fer ned frå himmelen. Som Almqvist peikar på, er det grunn til å tro at desse forestillingane er eldre enn torshammaren (Almqvist 1974: 535). Ein må heller ikkje gløyme at Tor eingong brukar Stein som kastevåpen. Det er nå gygra Gjalp står skrevs over ei elv og lagar vassauke og hindrar Tor som vader. Da seier han: *At ósi skéal á stemma* 'I osen skal elva stoppast' (*Edda Snorra Sturlason*: 106), og kastar ein Stein som treff silk at problemet blir loyst. Treffet høver med den nemnde manndomssymbolikken til hammaren hans. Det kan også nemnast at i ein formaldersgevariant av myten om Tor og Geirrød har helten ein underfull Stein som kan laga snover, sol og gneistefolks, og alltid kjem att i handa hans (*þorsteins þátr hejarmagns*: 326, 339). Under variasjon av hammaren til Tor bør også nemnast at han laga tote også med å koyre med vogn; hjulramlet var tørebakket. Jamfør svensk *åska*, av *á-s-é-ka "gudekøyring", og umesamisk *raejidie/ raejrie* 'tore', av gammalnordisk *réð* f. 'vogn' (jf. Rydving 1992: 29 og Qvigstad 1893: 254). Vogna var eitt av særkjenna til Tor (jf. *Edda Snorra*

⁴ Blinkenberg vil likevel ikkje ta etymologien til ordet *hamarr* til inntekt for dette standpunktet, slik Motz gjer, for clymologen viser bare "at redskabet til at hamre med oprindelig har været en sten, hvad man ikke behøver at erføre ad sprødig vej." (Blinkenberg 1909: 61–62).

ikkje Perkins som noko problem, for fleire særtrekk burde kunne kombinerast (ibid.: 115). "Dropen" som går ned mellom beina, forklarer Perkins med at hammaren "is intended also to represent the man's genitalia" (ibid.: 108, 115), og da blir det dessutan forklarleg at endane er avrunda. Dei runde hammarane finn Perkins òg parallelle til på andre torshamrar. Dette verkar rimelag etter mi meinings.

Men heller ikkje Perkins kjenner heilt i mål når det gjeld det største problemet, som er at den mogelege hammaren har dobbelt skaft. Perkins sine to framlegg til løysing er ikkje heilt overtydande: 1. Det fanst tvisskjiefe hamrar til seremonibruk. 2. Kunstrunden ville ha figuren symmetrisk, og da måtte han dele skjegget/skaftet (ibid.: 116–117). (Med samla skjegg hadde eine handa kommi ovansfor hi, slik som på Figur 1 og Figur 2.

Eg har i ein artikkel prøvd å forklare den underlege hammaren (Heide 2003), og refererer hovudpunktak her. Forklaringsa tek utgangspunkt i sør-samisk Tors-tradisjon, som er relevant for norrøn Tors-tradisjon fordi han er lant derifrå. Det sør-samiske namnet *Hovringgallies*6 er såleis lånt frå nordisk, *Havren*- av *Borr*, *gællies* av norrønt *karl/kall*, nynorsk *kall*. Samane hadde urskorne tregudebilete av Tor (rettate; den sammiske guden med ymsande samiske namn, sjå Rydving 1992) med hamnar gjennom eller i hendene, og oftaast eit teikn for Tor eller torshammar på noaidetrommene. Desse teikna står på same staden på trommene, og det er semje om at dei står for det same.

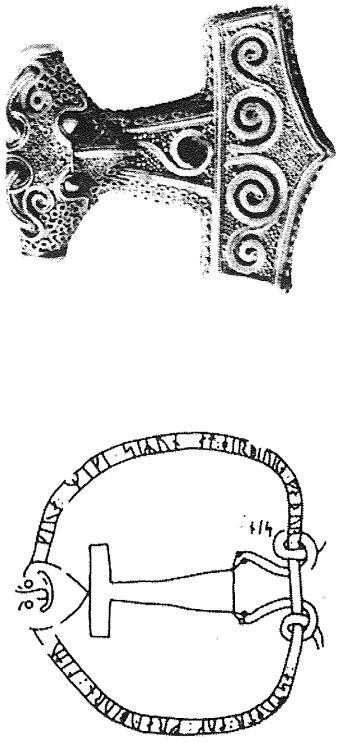

Fig. 11. Steinristning fra Norra Äby i Södermanland. Etter Wachtmeister og Snædal 1984: 104. Datering: første halvdel av 1000-tallet (Lindholm 2000: 8).

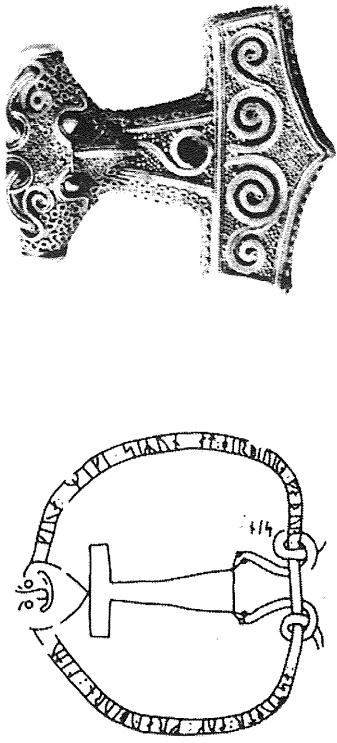

Fig. 12. Torshammar fra Skåne (Oppbanstad ikke nærmere kjent). Til å hengje kring halsen. Etter Perkins 2001: 120.

menneske, og i Figur 12 kan sjølv hammaren oppfattast som skjegget på ein mann. Den markerte nasen og dei stikkande auga kan hove med at mannen er Tor.

Framhaldet av skjegget på Eyrarlandfiguren kan oppfattast som same typen figur som desse og dei på runebommene, altså som ein Torshammer i bokstavleg tyding – ein figur med uklårt skil mellom Tor og hammaren.

Da kan vi vende attende til Perkins sitt resonnement. Han vil for det fyrste fram til at dei fire vikingtidsfigurane forestiller Tor. Når det gjeld Eyrarland-figuren, meiner eg det blir styrkt av dei samiske Tors-(hammar)teikna og det sør-samiske, slik eg har argumentert for. For det andre meiner Perkins det ser ut som figurane "rutar i skjegget", slik Tor gjer i *Rognvalds þátr* ok Ramð. Det ville sjølv sagt ikkje vera lett for kunstnaren å få fram det, men Perkins meiner "What was important was to portray the god holding his beard with at least one hand and to ensure that the mouth was in some way indicated." Særlig ravfiguren frå Roholte (Figur 1) meiner Perkins ser ut som han bles i skjegget. For det tredje meiner Perkins at det Tor lagar ned å "tute i skjegget" er bør for sjøfolk (Perkins 2001: 27), og at sjøfolk brukte Tors-figurar for å få den vindan dei ønskte (ibid.: 74f).

Eg er samd i dei to første punkta. Ravfiguren frå Roholte ser slående ut som han bles i skjegget som på eit musikkinstrument. Også tverrstripene i overenden av skjegget høver betre med fløyter og lurar enn med skjegg. Av Eyrarland-figuren har Motz vist bilte til folk som ikkje kjenner nortøn mytologi, og seier at dersom framhaldet av skjegget på figuren "was identified at all it was identified as a musical instrument" (Motz 1997: 338, note 13).

⁶ Moderne sør-samisk skrivemåte for *Horgallies* osb., jf. Rydving 1995: 68.

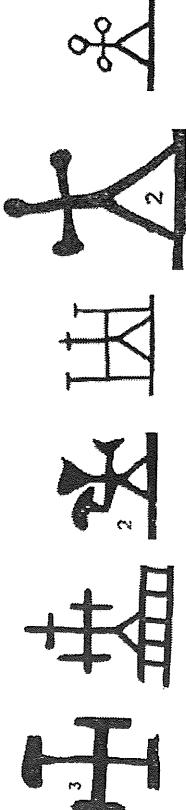

Fig. 5. Etter Manker 1950: 320. Fig. 6. Etter Manker 1950: 320. Fig. 7. Etter Manker 1950: 320. Fig. 8. Etter Manker 1950: 320. Fig. 9. Etter Manker 1950: 326. Fig. 10. Etter Friis 1871, nr. 2

Somme av teikna ser ut som ein mann (Figur 9 og Figur 10), og framhaldet av skjegget på Eyrarland-figuren sett opp-ned liknar på dei (Figur 3). Men andre av teikna er reine hammarteikn (Figur 5 ser såleis ut som fire hamrar sette i hop i skaftet), og mellom mannsfigurane og hammarteiknene er det glidande overgangar, slik at det ofte er unåd å sei om teiknet forestiller Tor eller hammaren/hamrane hans, det er både – og. Slike kombinerte symbol var vanlege i vikingtida og mellomalderen, noko m. a. Figur 11 og Figur 12 illustrerer. Som vi ser, er hammaren i Figur 11 samstundes kroppen på eit

Motz meiner figuren førestiller ein som spelar “an instrument which shows close resemblance to a double flute” (ibid.: 233). Dét skal eg ikkje ta stilling til, det viktige er at også Eyrarland-figuren ser mykje ut som ein blåsar. Når det gjeld kvalrossstannfiguren frå Lund, skal vi sjå at det snodde skjegget høver godt med vindursending.

Eg følgjer altså Perkins i at figurane førestiller Tor som “tutar i skjegget”. Men eg trur ikkje dette først og fremst dreiar seg om å laga bør, eg trur skjeggtuttinga og vinden først og fremst er ein variant av våpenet til Tor. Det er fleire grunnar til det. Den eine er at vinden Tor lagar i fleire av kjeldene Perkins viser til er alt anna enn god bør. Det er naturleg fordi den vinden som følger med tøvere ikkje er den jamne, gode boren som sjøfolk ønskjer, men vind som kan vera farleg. At Tor sender slik vind, er det fleire døme på.

Vinden Tor sender ut i *Ragnvalds þáttir ok Rauds* er slik, og i *Fjólamanna saga* sender Tor uver som hemm over Torgils Tordarson, som har vendt seg frå han (*Fjólamanna saga*: 278–282). I *Njáls saga* forliser misjonæren Tangbrand med eit skip utanfor Island, og om det diktat Steinunn Revsdotter ei strofe der det heiter at Tor kasta skipet ut or staden sin, rista og knuste skipet og slo det hardt mot land, slik at det aldri meir ville bli havført, p. g. a. stormen til Tor.⁸ Her er det alt anna enn lagleg bør Tor er ansvarleg for. Det liknar snarare slike troldomsprosjektil som *gand* kan vera.⁹

Den andre grunnen er ordlaget *þeyta skeggbroddana* på nýislandsks. Eitt døme på bruken av det er alt nemnt (s. 58). På nettsidene til *Orðatalið hásíðans* finst fleire interessante døme (<http://lexis.hiis/cgi-bin/ritmal/leittord.cgi>. Adresse sjekka 28.11.03), slik som “komstu til Danmerkur til að þeyta að mér skeggbroddana?” (Matthías Jochumsson, slutten av 1800-talet). Det ser ut til at å *þeyta skeggbroddana* på nýislandsks kan tyde ‘å rette agresjon mot’ – og det kan tyde ‘laga vind’ (jf. dømet s. 58). Dette høver med at å *þeyta skeggbroddana* ophavleg er meir som å sende ut eit troldomsprosjektil i form av vind som vi kjenner frå *gand*-tradisjonen.

Den viktigaste grunnen til at eg trur skjeggtuttinga er ein variant av våpenet til Tor, er likevel at “Der Donnergeist”¹⁰ i estisk folketradisjon lagar lyn og tote med å blåse i eit blåseinstrument.” ein Blasinstrument (*pühar*, *püpat*) wie etwa Trompete oder Posaune (*pauan*), Dudelsack (*torn-püll*), Horn (*lam*) usw. ist dasjenige Attribut, das der Donner immer mit sich trägt und beim Gewitter blässt, so dass es kracht“ (Lootits 1949: 23). I forteljingane er det oftaast ikkje noko poeng kva slag blåseinstrument toteinstrumentet er. Ofte blir det berre omtala som *püll*, som tyder ‘musikkinstrument’ generelt, men det blir blåsi i det (Lootits 1932: 109–10). Sundom heiter det i reine ord at

⁷ bort brá hvinnils dýri / Pangbrands ór stóð lengu, / hrísti búss ok besti / barðs ok laust við ipröð / munat skjó of see stóan / sundfært Atals grundar, / hregg þvítt hart tok leggja / hánum kent í spánu. (Den Norsk-íslenske skjölldidning 1967–73 B 1: 127–28.)

⁸ Det treng elles ikkje vera nokon moitsnæd mellom å laga nytig vind og farleg vind.

⁹ Heiter *pikene* ‘Donner’, *piketaat* ‘Vater Donner’, *kéan* ‘Donner’, *laavataat* ‘Himmelsvater’, *vanaat* ‘Altvater’, *vanuátt*, *vanaat* ‘Altvater’ (Lootits 1932: 97).

lyn (i to kjelder) og totebrak (i tre kjelder) kjem ut or instrumentet når “Der Donnergeist” blæs i det (jf. ibid.: 117). Spørsmålet er sjølv sagt om dette fortel noko om eldre nordisk tradisjon. Det kan sjå slik ut, for eit estisk eventyr som er ein variant av *brymskviða* viser samband mellom norrøn og estisk tradisjon. Anderson steller opp eit samandrag på grunnlag av variantane (Den eldste nedskrivne i 1853):

Dem schlafenden Donnergeist wird sein Donnergerät, das als Musikinstrument [...] geschildert wird, vom Teufel [...] gestohlen. Der Donnergeist tritt unerkannt als Knecht [...] in die Dienste eines Fischers [...]. (Hier fängt er zusammen mit dem Fischer im Netze den Fische stehlenden Teufel – ?) Vom Teufel zu einem Hochzeitsfest [...] eingeladen, beigegeben sich der Donnergeist und der Fischer [...] in dessen Behausung. Der Teufel holt das versteckte [...] Dommerinstrument. Da er selbst nicht zu spielen versteht [...], darf der Donnergeist es versuchen [...]. Der letztere spielt das Instrument [...], was die Vernichtung der Teufel zu Folge hat. (Anderson 1940: 72–73)¹⁰

(Det er for å sleppe fri når “guten” og fisken har fanga og bankar han, at djievelen bed dei i bryllaupet.) Hos estarane representerer djievelen “im christlichen Milieu oft den Riesen”, seier Lootits (Lootits 1932: 99). Eventyret finst også hos finnane og samane. Hos finnane er toteinstrumentet “spelverk” eller “kvärnstermar”, men også det spelar toteguiden på (Krohn 1922: 203–207). Hos samane blir ikkje toteinstrumentet stoli, toteguiden blir fanga (Krohn 1922: 203, jf. Olrik 1906).

Om det estiske eventyret og samhøvet mellom det og *brymskviða* er det skrivi ein god del.¹¹ Så vidt eg veit, var det Axel Olrik som fyrst peika på det: “Hovedhandlingen svarer til Thrymskvadet: gudens tordenvåben bliver stjålta fra ham mens han sover, men i forklaðning drager han ned i troldboligen til bryllup, får våbnat givet i sine hænder af de intetanende trold og felder så hele flokken dermed, inden han vender hjem til gudeboligen med den genvundne skat.” (Olrik 1905: 142) Eg kan legga til at i begge tilfella kjem toteguiden seg inn til “fienden” som ikkje-mann og er ikkje-mann til han får att toteveiskapen – berre at han i det estiske eventyret er *gutt* når han er ikkje-mann. At toteinstrumentet hos finnane er eit spelverk eller kværnsteinar, svarar vel til at Tor kunne laga tore med vognkøyring – hjulramlet var totebraket (jf. s. 57).

Forteljinga om det srolne toteinstrumentet finst berre i Estland og i Norden, og det er senje om at likskapen kjem av samband mellom Norden, og

¹⁰ Det utelatne er tilvising til variantnummer, lite viktige variantar og parallellar i Norden.
¹¹ I tillegg til dei som blir nemnde i teksten bør sterleg nemnast de Vries 1933:102–24, 166.

tradisjonane. Den estiske tradisjonen om at toreguden lagar lyn og tore med å blåse i eit blåseinstrument kan derfor tyde på at slike forestillingar også fantst i Norden i eldre tid. I same lei peikar det at nordsamisk *bäsm* både er basun, trompet og 'tore' (jf. Rydving 1992: 29, Nielsen 1979, under *bäsm*). Det gammalsvenske *þordyns blaster/bläster* tyder også på det. Bokstavleg tyder det 'toreblåst' ('blåsing'), men det blir brukt om "torebrak": *i thy tha hördes ovan en rädeliken röst, nu som häxta tordyns bläster – eller beint fram "lyn": ther epir dömhäls ställem diafflernom ok the badbin saman bunden indhufvoro till behutits sma som thordyns blästar* (Söderwall 1884). På bakgrunn av Rognvalds þáttir og raffigurien frå Roholte er det likevel rimeliggare at den gammalnordiske tradisjonen har vori blåsing i skjegge eller skjeggblåsing som i musikkinstrument. Det eksplisitte musikkinstrumentet kan vera yngre utvikling.

Estisk folketradisjon har også heilt andre forestillingar om lynt og torna:

"das Donnern soll die Stimme des Altvaters und der Blitz sein feuriger Eisenstock sein, womit er seine unartigen Kinder bestrafe (Saarde); der Altvater jagt nach seinen Kindern auf den Wolken, sucht sie mit dem Feuer auf und schlägt mit der Peitsche (Röge). [...] Als strafender Toten- und Himmelsgeist wirft der Alte bzw. der Altvater feurige Donnersteine, -pfeile, -kugeln, -lote, -eier, -knäuel (*þiksekivid, -noolid, -kanlid, -loodid, -mumad, -kerad*) vom Himmel herab [...]" (Loorits 1949: 12)

Hos estarane kan også lynt/tora bli laga med/vera både noko handfast og/eller brennande som toreguden kastrar, noko brennande han slår med og eit blåseinstrument/röysta hans. Her har vi også det vi kjenner frå Norden før, i tillegg til instrumentblåsinga. Og alle desse forestillingane lever side om side og glid til dels over i kvarandre. Slike parallele variantar med gliðandane overgangar mellom var det nok i Norden også i eldre tid. Variantane av slag- og kastevåpenet til Tor såg vi på ovanford: Hammars, klubbe, septer, lyn; samstundes som hammaren kan vera både ein parallel til lynt og det som lagar lynet. At Tor kan sende ut vind med å blåse i skjegget, viser Rognvalds þáttir ok Rand. Men er ikke denne vinden berre enda ein variant av same våpenet? Gant-prosjektillet finst med ein slik variasjon, og det gammalsvenske *þordyns blaster* og den estiske tradisjonen om at toreguden bles lyn og tore med eit instrument, tyder på at Tor kunne laga lyn og tore med slik skjeggrutting som Rognvalds þáttir skildrar. Jamfør at ein held blåseinstrumentet om lag der skjegget sit.¹² Også den sørssamiske *Büggiegallies, Büggelängj*'vindmannen' tyder på at "skjeggvinden", og dei handfaste våpna til Tor er variantar, for han

sender i veg vind med "en Kiølle ud' sin venstre Haand" (Qvigstad 1903: 13), særlig når dei han hjelper "har noget udestaaendes med nogen" (ibid). "Vindmannen" og Tor blir skilda temmelig likt. Begge brukar slagsvæpen dei held i handa til å sende ut vind eller lyn / tore, gjerne for å skada fiendane til dei som tener dei, og i andre handa har begge ein reiskap til å drive attende vinden eller torna/lynet når det er nok (ibid: 7, 13). Ein kan derfor spørja om "Vindmannen" er skild ut frå toreguden. Som nemnt minner smiing om lyn og tore (ventelag er det derfor toregudane har hamnar), og Ilmarinen, meistersmeden i Kalevala, skal etter Agricola ha vorti "worshipped as the Wind god" (Härva 1964: 232). Hos sørssamane kunne *Ilmaris* "giøre ondt og slemt Veir til at beskadige Skibe og Baade" (Qvigstad 1903: 72).

Det er verdt å sjå nærmere på uttrykket *þeyta skeggbroddana*. *þeyta* er altså normalt 'blowing or sounding of a wind-instrument' (Perkins 2001: 41), *skegg* n. er 'skiegg', og *brodd* m. er 'brodd'. Og på nylandsk ser uttrykket ut til å tyde både 'blåse ut vind på overnaturlig vis' og 'rette aggresjon mot'. Da er Figur 12 interessant. Det er ein torshammer med eit andlet i skaffenden. Andletet har kvasse øye og markert nose, slik Tor hadde (jf. ibid: 101–02). At andletet er Tor sitt, er uansett rimeligg når det sit på ein torshammer.¹³ Det er sjølv hammaren som er skjegget på andletet, og skjegget/hammaren går ut i ein brodd. Ut or munnen på andletet kjem det ein kvævel, som om det blåses.¹⁴ Ser vi her Tor i ferd med å *þeyta skeggbroddana* – tutt i skjegget og sende ut ein "vindbrodd", "ein vindhamnar"? Etter det eg kjenner til, finst det 5 slike "andlershamnar". (Viste hos ibid: 120–121 og Paulsen 1956: 208, m.)

Held vi fram i dette tankesporet, blir det viktig at skjegget til Tor er raudt (sjá Perkins 2001: 103). Når raudt hår var utypisk nordisk, er det neppe tilfeldig at Tor hadde akkurat raudt skjegg, og det er ikkje tvil om raudfargen er knytt til elden i folketrua (jf. Storaker 1923: 50 ff.). Folkeminnegranskaren Storaker meiner det raudde skjegget til den norrøne Tor var "et Billedde paa Lynets Farre" (ibid: 51). Gjærder meiner raudskjegget "suggested the flaming lightning and like the hammer and other attributes it indicated his role as the god of lightning and thunder" (Gjærder 1964: 102).¹⁵ Dette er utan vidare rimeligg, og det blir rimeliggare om ein tek med at skjegget til Tor, likså vel som hammaren hans, stundom vart tilbedd eller dyrika (Sjá Perkins 2001: 103). Skjegget og hammaren er parallele manndomsymbol for Tor, og det kan sjå ut til når han "zürnt, blåsst er in seinen rothen bart und donner schallt durch die wolken", seier Grimm (1953: 147). Han seier ikkje kva han bygger på her,

¹² Somme tykkjer det liknar eit fugleandlet. Eg ser ikkje at det er nødvendig, og på dei andre hammene liknar andletet litt på fuglar. Det er først og fremst næse og store øuge markert.

¹³ Fritzsner nemner "Tors hætrode Skegg, hvorpaa Svensken vil stege Stromming, hvorpaa Nordmanden vil tende sin Pibe, eller hvorfra han maa holde sig paa Afstand for ikke at brende sig" (Fritzsner 1877: 149). Fritzsner nemner ikkje kjeide, og eg har ikkje funni det i folkeminnekultur.

¹⁴ Eit artig poeng er det her at den delen av sekkepipa som er "floyra" ein spelar på stundom er plassert som skjegget på eit manns- eller dyrehovud. (Sjá t. d. Allmo 1980: 412). Det eldste dømet eg kjenner på dette er fra 1200-talet og engelsk (sjá Collinson 1975: 81).

men slik ser det for meg ut til å vera. At Figur 1 er laga av knalraudt rav, som er uvanleg, høver med dette.

Det snodde skjeget til Figur 2 kan oppfattast på same måten, med di det liknar på lynet som torgudar på kontinentet held i hånda. Sjå Figur 13, som viser den gallo-romerske torguden Jupiter/ Taranis (jf. Mac Cana 1970: 31). Den reine romerske Jupiter (og Zeves) er også svært ofte framstilt med eit slukt spirallyn (sjå Müller, et al. 1997: 220-314), og ein kan undra om det var noko slukt Tor i Uppsala hadde i hånda: „med sin spira tycks [han] likna Jupiter“ (ovanf. s. 56).

Det snurra skjeget knyter også Figur 2 til trolddomsutsend vind. Slik vind er nemleg svært ofte kvervelvind (sjå t. d. Lid 1921: 39) og blir sett i samband med spinning (tydeleg døme hos Qvigstad 1929: 520f.), som om den troldomskunngle lager vinden med spinning og vindene «er» det spunne garnet.¹⁶ Ser vi Tor sin over-

naturlege „skieggvind“ (i *Þorsteins þátr*) i lys av dette, høver det godt å framstelle han slik at han blås gjennom eit langt skiegg snodd som ei snøre. Her er det freistande å dra inn ein passasje i *Fásthvöðra saga*, der Grima løyer Tormod. Ho plasserer han i ein stol som har Tors biletet skori inn i ryggstøet, og så set ho seg i døra og spinn, blir det streka under. Dei som leitar etter Tormod ser han da ikkje, dei ser berre „Tor med hammaren sin“ skoren i ryggestøet (*Fásthvöðra saga*: 245-247). Grima hjelper seg først med å fylle stova med røyk, så ho har rydelegvis ikkje ubegrensa synkvervingsevner. Ho får ikkje leitarane til å sjå ei luftspiegelung, men får Tormod til å gå i eitt med Tors-biletet i stolen han sit i. Namnelikskapen skal sikret hjelpe på, men spinninga ser ut til å vera avgjerande. Det kan vera så enkelt som at spinning er knytt til kvinnetroldom heilt generelt. Men vel så rimeliger det vel at spinninga, sjølve garnet som blir spunni og handteinan som dinglar snurrande i det, er tenkt å lure synet. I så fall kan tanken vera at spinninga og det hengande snoret på handteinan får Tormod i stolen til å gå i eitt med eit Tors-bilete med hengande „snøre“, slik som i Figur 2. Den hammaren det blir nemmt at biletet har, er vel i så fall heist eit slikt vera mogeleg at Tor har hammar i hånda i tillegg til snodd skjegg.) – Dette er sjølv sagt spekulasjon, men det høver godt.

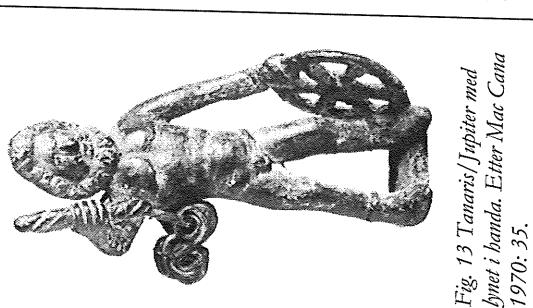

Fig. 13 Taranis/Jupiter med lyret i hånda. Etter Mac Cana 1970: 35.

Det lèt seg neppe gjera å bevise at det “windvåpenet” Tor sender ut i *Rognvalds þátr* og det raude skjeget hans står på linje med hammaren og lynet som ein variant av same våpenet, og at figurane og hamrane eg har drøfta viser Tor i ferd med å blåse ut eit slukt “skjeggy” eller ein slik “windhammar”. Men ein god del talar for det:

- At Tor med å “tute” i skjeget kunne sende ut vind som eit våpen.
- At *gand* som eit trolddomsprosjektil i nyare tradisjon likså gjerne er vind som ein handfast gjenstand.
- At torguden i estisk tradisjon kan laga lyn og tote med å blåse i eit musikkinstrument (i tillegg til ned å slå og kaste vise ting).
- At den tradisjonen har samband med nordisk Tors-tradisjon.
- At minst éin av dei aktuelle figurane stående ser ut som ein mann som spelar på skjeget sitt som på eit blåseinstrument.
- At lyn og tote på gammalsvensk kan heite *thordyns blaster / bläster*.
- At det er vanskeleg å forklare det utan at denne ”blästen“ var oppfatta som ein variant av lynet og torna.
- At det er stor variasjon i våpenet til Tor. Mellom anna er det opplyst at han kastar lynet og slåst med klubbe.
- At den sør-samsiske *Bjöggegallies* sender ut uvers vind med ei klubbe.
- At *Bjöggegallies* er framstilt temmelig likt Tor.
- At skjeget til Tor er raudt liksom lynet.

Mot “windhammar” teorien talar at norrøne kjelder ikkje direkte nemner noko slukt. Men dei nemner heller ikkje at Tor laga tote med vognkøyring, enda han tvillaust gjorde det, jf. svensk *åska* og umesamisk *rägide/rægje* (sjå ovanfor). Og som Blinkenberg peikar på, blir “tordenstenen” knapt nemnd i dansk litteratur på 17-1800-talet, enda “hele landalmuens forestilling” var at “hvert lynneslags skyldtes en sådan sten” (Blinkenberg 1909: 21f.). Elles nå vi ikkje gløyme at Snorre, som er den viktigaste kelda vår til norrøne fortellinger om lynet og torna, generelt sokte sannheng og konsekvens i det han skreiv. Det kan derfor tenkja at han i si framstelling forsterka den hammar-dominansen som nok også kjeldene hans hadde. Slike ser vi også i dag. Saxo sitt *clava* ’klubbe, stokk’ blir av Zeeberg omsett med ‘hammer’ (Zeeberg 2000: 111), og om Uppsala-Tor sitt septer skriv Ström ”läs: hammare” i ein parentes (Ström 1985: 122). – Dersom ein legg til grunn at våpenet til Tor er eit så variert motiv som eg argumenterer for her, så står det også på dette punktet nære *gandr*.

a. Frisjelsutsending?

Lootits meiner den opphavlege finsk-ugriske torertruva var at “der Donner” var ei “Erscheinungsform der menschlichen Sonderselte bzw. des Toten [...] die Samojeden stellen ihn sich als einen Vogel vor, der die Wanderseele des (verstorbenen) Schamanen vertreten soll (auch die finnischen Volkslieder nennen den Donner *ilmian linnu*, d. h. Himmelsvogel)” (Lootits 1949: 7. Dette samsvarar med Harva 1964: 447, 498f.). I Aust- og Nord-Finland

¹⁶ Den utbreidde forestellinga om at trolddomskunngle kan selja vind som eit snore med knute på, kan kanskje forklara ut frå ein slik tankegang. Når snoret “er” vinden, vil jo ein knute på det binde vinden til dess knuten blir loyst. Eg går nærmere inn på snuring og vind i doktoravhandlinga.

“thunderstones are called “Ukko’s claws”, suggesting that in the oldest Finnish beliefs thunder was represented as a giant bird with stone claws, as in northern Asia and America”, seier Siikala (1993: 114f.). Dette kjem nære dei førestillingane om frisjelsutsendingar i fugleham som vi finn blant samar, finnar og eststrar. På balgrunn av det kan det vera grunn til å spørja om også våpenet til Tor har trekk felles med ein frisjelsutsending. Somt tyder på det. Den islandiske toresteinene (jf. s. 58) gjev “ágaren formåga att se tilldragser i fjárran länder” (Almqvist 1974: 534), noko som er typisk for *gand*. Og kanskje er det først når ein ser våpenet til Tor som ein parallel til ein frisjelsutsending, at framhaldet av skieget på Eyrarland-figuren blir fullt forståeleg. For det ser unektelege ut som figuren er i ferd med å blåse ut ein liten mann (sjå Figur 3 opp-ned). Dét ville gje fullgod meinung, i lys av førestillinga om at ánda = pusten (anden) og førestillinga om at den utsende ánda ferda i ham. At det i mange framstillingar er ein gjeldande overgang mellom Tor og våpenet hans, høver med dette, med di våpenet han sender ut i ein viss forstand er han sjølv. Ein slik “liten Tor” ville elles høve med dei knappe opplysningsane om at samane i tillegg til Tor skal ha hatt ein “Tors engel” (Qvigstad 1903: 11, note 1, jf. Olrik 1906). Kanskje kan det òg høve med at Tjalve, assistenten til Tor, i *bórhátha* opptrer i falkeham (Kil 1956: 98, 100, 126f., 162, 165; Clunies Ross 1981: 384). Kil meiner dét er ein avleggar av hugen til Tor (Kil 1956, om str. 2b, 3a, 9a, 19b, 20b).

Ein kan òg spørja om folk kan ha tenkt seg hammarslag til Tor som noko liknande tromming på sijamantronne. I Sibir finst det førestillingar om at “a great shaman beats a drum in the sky when it thunders” (Harva 1964: 444). Samane kunne slå på tromme for å kalle fram tora (Skanke 1945: 187f.). Og i Sverige har Tor vori kjend som “trumslagaren”. For å skremme eit troll bort frå eit bryllaup seier ein gut at “trumslagarn” skal vera spelmann. Da tòr ikkje trollet komma, for “Han slår etter mig med sina trumstickor” (Liungman 1949: 424). I éin variant er det stolte estiske toreinstrumentet ei tromme (Lootits 1932: 51, 57).

Det ser ut til at visse førestillingar ikting våpenet til Tor grensar mot førestillingar om frisjelsutsendingar av slik type som *gand* er. Det er likevel også svært vesentlege skilnader, særleg at dersom *ganden* blir øydelagd, så døyр opp høvspersonen. Slik er det meiningsaust å tenkje seg våpenet til Tor. Det blir ikkje øydelagt, og Tor døyр ikkje av det.

3 AVSLUTNING

Det eg har greidd ut her kan tyde på at førestillingane om våpenet til Tor var meir mangslunge enn ein har sett. Det er frå for peika på at motivet er meir variant enn det som dominerer i dei norrøne kjeldene, og da har ein særlig dregi fram steinen. Det kan òg siја ut som det har vori ein flyrande overgang mellom desse prosjektla, lynet og skiegett, og at Tor dessutan gjennom skiegett kunne blåse ut eit vindprosjektil, kanskje òg tenkt som eit “skjegglyn”

eller ein “skiegghammer”, “vindhammar”. Gjennom dette blir våpenet til Tor langt på veg parallelt til *gand* slik eg stelte det opp fremst i artikkelen. Det er som frisjelsutsending *gand* liknar minst på våpenet til Tor, med di eg berre finn antydningar til slikt i dei nordiske førestillingane om våpenet til Tor. I finsk-augrisk tradisjon er det derimot tydelegare spor av slike førestillingar om tora. Kor sterkt dei ulike elementa i førestillingane om Tors-våpenet stod i vikingtida og mellomalderen, er det vanskeleg å séia.

Takk til Else Mundal, Jonas Wellendorf og Ingvil Brügger Budal for lesing av utkast til artikkelen.

LITTERATUR

- Adam av Bremen*, 1984. Omsett av Emanuel Svennberg. Kommentert av Carl Fredrik Hallencreutz m. fl. Stockholm.
- Allmo, Per-Ulf et. al, 1990: *Säckpipan i Norden. Från änglars musik till djävulens blåstäng*. Stockholm.
- Almgren, Bertil et al, 1975: *Vikingene*. (Illustrasjonar Åke Gustavsson) Cappelen.
- Almqvist, Bo, 1974: “Torvigg”. I: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformationstid* 18. Oslo. 533–36.
- Anderson, Walter, 1940: “Zu dem estnischen Märchen vom gestohlenen Donnerinstrument”. *Acta et commentationes Universitatis Tartuensis* (Dorpatensis). Tartu. 1–82.
- Blinkenberg, Christian, 1909: *Tordenvänet i kultus og folketra. En komparativ-archeologisk underrörelse*. København.
- Buchner, Rudolf, Trillmich, Werner, 1961: *Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches*. [...] (Parallellytisk og latinisk tekst). Berlin.
- Clunies Ross, Margaret, 1981: “An interpretation of the Myth of Þórr’s Encounter with Geirroðr and his Daughters”. I: *Speculum Noricum. Norse studies in memory of Gabriel Tinnile-Petr*. 370–91.
- Clunies Ross, Margaret, 1994: “Þórr’s Honour”. I: *Studien zum Altnordischen. Festschrift für Heinrich Beck*. Uecker, Heiko (utg.). Berlin/New York. 48–76.
- Collinson, Francis, 1975: *The bagpipe. The history of a musical instrument*. London.
- Den Norsk-ísländske skjálldigtíring*, 1967–73. 4 band. Urgåve Finnur Jónsson. (Foto: nyprøvert av fyrsteutgåva) 1912–1915. København.
- Edda Snorra Sturlasonar*, 1931. Udgivet efter håndskriften af Kommissionen for Det Arnsmagnæanske Legat ved Finnur Jónasson. København.
- Falk, Hjalmar; Torp, Alf, 1991: *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprug*. (Nyprøvert av originalutgåva 1903–06 i 2 bind). Oslo.

- Fjólamanna saga*, 1991. I: *Háttar saga*, Íslensk fornrit 13. Vilhjálmsson, Bjarni; Vilmundarson, þórhallur (utg.). Reykjavík. 229–327.
- Fóstbræðra saga*, 1943. I: *Vestfirðinga saga*. Þórlfsson, Björn K.; Jónsson, Guðni (utg.). Reykjavík. 119–276.
- Friis, Jens Andreas, 1871: *Lappisk Mythologi, Eventyr og Folkesagn*. Kristiania.
- Fritzner, Johan, 1877: “Lappernes hedenstab og trolddomskunst sammenholdt med andre folks, især nordmændenes, tro og overtro”. *Historisk tidskrift* 4. 136–217.
- Fritzner, Johan, 1973: *Ordbog over Det gamle norske Sprug*. Nyprent av utgåva Kristiania 1883–96. (I 1973 bd. 4 i tillegg ved Finn Hønnebo) Oslo.
- Gjærder, Per, 1964: “The Beard as an Iconographical Feature in the Viking Period and the Early Middle Ages”. *Aeta Archaeologica* 35. 95–114.
- Grimm, Jacob, 1953 [1876]: *Deutsche Mythologie* I. Basel.
- Hagland, Jan Ragnar, 2003: “On Rigmunds þáttir ok Rauds in Óláfs saga Tryggvasonar en næsta and elsewhere”. I: *Santithania and Christian Europe in the Middle Ages*. Papers of the 12th International Saga Conference Bonn/Germany, 28th July–2nd August 2003, Simels, Rudolf et al. Bonn.
- Harva, Uno, 1964: *Finnu-agris, Siberian*. The Mythology of all Races IV. Arnott, Canon John et al. (Nyprent av utgåva frå 1927). New York.
- Heide, Eldar, 2002: “Gandflua og sjamanismen”. *Nordica Bergensis* 28. 61–103.
- Heide, Eldar, 2003: “Eyrraland-figuren i lys av sorsamiske Tors-(hammar)teikn”. *Nordica Bergensis* 29. 37–45.
- Kil, Vilhelm, 1956: “Ellið Goðrúnarson’s Þórsdrápa”. *Arkiv för nordisk filologi* 71. 89–167.
- Krohn, Kaarle, 1922: *Skandinavisk mytologi. Olans-Petri föreläningar*. Helsingfors.
- Lid, Nils, 1921: “Um finskot og alvskot. Eit umråde av norsk sjukdomsmagi”. *MaaL og Måne*. 37–66.
- Lindholm, Zelimir, 2000: “þróttar þegnar” och “smálir drængar”. *Ystrukturanalyser på atta munster i Södermanland*. Stockholm.
- Lindquist, Ivar, 1963: “Två vikingatida gudabeläten”. *Kulturen* 1962. 70–78.
- Liungman, Waldemar, 1950: *Sveriges samiska folkegor i ord och bild*. 2 band. Stockholm.
- Loorits, Oskar, 1932: “Das Märchen vom gestohlenen Donnerinstrument bei den Esten”. I: *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 1930. 47–121.
- Loorits, Oskar, 1949: *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* II. Lurd.
- Mac Cana, Proinsias, 1970: *Celtic mythology*. London.
- Manker, Ernst, 1950: *Die lappische Zaubertrummel. Eine ethnologische Monographie. II. Die Trummel als Urkunde geistigen Lebens*. Stockholm.
- Meulengracht Sørensen, Preben, 1983: *The immunitary man. Concepts of sexual defamation in early Northern society*. Omsett frå *Norrout nild. Forestillingen om den unundige mand i de islandiske sagor* av J. Turville-Petre. Odense.
- Mitchell, Stephen A., 1985: “The whetstone as symbol of authority in Old English and Old Norse”. *Scandinavian Studies* 57. 1–31.
- Motz, Lotte, 1992: “New Thoughts on an Archaic Artifact”. *The Mankind Quarterly* 32. 231–240.
- Motz, Lotte, 1997: “The Germanic Thunderweapon”. *Saga-book of the Viking Society for Northern Research* XXIV part 5. 229–350.
- Mundal, Else, 1991: “Forholdet mellom myteinnhald og myteform”. I: *Nordisk hedendom. Et synspunkt*, Steinstrand, Gør et al. (utg.). Odense. 229–244.
- Müller, Pierre et al., 1997: *Lexicon iconographicum mythologiae classicae*. Bd. 2. Zürich.
- Nielsen, Konrad, 1979: *Lapisk (samisk) ortblok. Grunnnet på dialekene i Polmaks, Karajok og Kamtsjatka*. 5 band. Oslo.
- Olrirk, Axel, 1905: “Tordenguden og hans dreng”. *Danske studier*. 129–146.
- Olrirk, Axel, 1906: “Tordenguden og hans dreng i lapernes mytverden”. *Danske studier*. 65–69.
- Paulsen, Peter, 1956: *Axt und Kreuz in Nord- und Ostseeröta*. Bonn.
- Perkins, Richard, 1994: “The Eyrarland image: prymakviða, stansas 30–31”. I: *Sagnaþing Hölgð Jóna Jónassynni jötugum. Seinni hluti*. Reykjavið. 653–665.
- Perkins, Richard, 2001: *Thor the Wind-Raider and the Eyrraland Image*. London.
- Qvigstad, Just, 1893: *Nordiske Lebmördar im Lappischen*. Christiania.
- Qvigstad, Just, 1903: *Kildeskrifter til den lappiske mytologi*. Trondhjem.
- Qvigstad, Just, 1929: *Lappiske eventyr og sagn* IV. Oslo.
- Rydving, Håkan, 1992: “The names of the saami thunder-god in the light of dialect geography”. I: *Readings in Saami history, culture and language*. Kvist, Roger (utg.). (Center for Arctic Cultural Research University of Umeå). Umeå 25–40.
- Rydving, Håkan, 1995: *Samisk religionshistoria. Några källkritiska problem*. Stockholm.
- Saxoni Gesta Danorum, 1931. Olrik, Jørgen; Raeder, Hans (utg.). Hauniae.
- Saxos Danmarks Historie I, 2000. Omsett av Peter Zeeberg. København.
- Siiikala, Anna-Leena, 1993: “Ukko”. I: *The Encyclopedia of religion*. Bd. 15. New York. 114–15.
- Skarke, Hans, 1945 [1728–1731]: “Epitomes Historiae Missionis Lapponice. Pars Prima Anlægende de Nordske Lappers Heddendom og Superstitioner”. I: *Nordlands og Transfinnars i eldre håndskrifter*. Solberg, O. (utg.) Oslo. 179–224.
- Storaker, Johan Theodor, 1923: *Rammet i den norske Folketro*. Lid, Nils (utg.) Kristiania.

Strömn, Folke, 1985 (3. uppl.): *Nordisk bedandom. Tro och sed i förkristen tid*. Göteborg.

Söderwall, Knut Fredrik, 1884: *Orthoek öfver svenska medeltidspräket*. Lund.

Börsteins þáttir bæjarmagns, 1954. I: *Fornaldar sögur Nördurlanda IV*. Jónsson, Guðni (utg.). Akureyri. 319–44.

Vries, Jan de, 1933: *The problem of Loki*. Helsingfors.

Wachtmeister, Ingegerd; Snædal, Thorgunn, 1984: *Runstener i Södermanland. Vägvisare till runristningar i Södermanlands län*. Nyköping.

Zeeberg, Peter, 2000: *Saxos Danmarks historie. Omsetning*. (Illustreret af Maja Lisa Engelhardt). København.

BAKHÄLLET VID LAPPSKOTTBACKEN. EN BERÄTTELSE OM
“DE FRÄMMANDE” I EN SAMISK MILJÖ.

1 INLEDNING

Sitter en solig vårvinterdag på Časkoaiiv, ett lägfall ca fem mil väster om staden Kiruna. Fonden i väst är Giebnegáisi högfjällsmassiv 2117m. ö.h. enligt kartan, en otrolig vacker syn, men det som intresserar mig mest för stunden är en annan sak. På södra sidan om Kalixälvens källor, sjön Báddasjávri, ligger ett annat lägfall Larkinčohka, alldeles platt ovanpå men som slutar med ett stup på nordsidan. Denna vårvinterdag så inser jag, att om man är oförsiktig, ifall man åker skidor rakt norrut från toppen så hamnar man vid stupet som är över 200m högt. Det finns en berättelse om just detta stup berättad av Hans Péjok. Den handlar om hur man lurade čáđit, tjueraterna, fienden' över kanten och der är här som jag vill börja min berättelse. Fast det kommer inte handla den här gången om tjuer som blir lurade över klippkanter. Däremot om liknande händelser där samer en gång haft kontakter med andra folkgrupper och väldssamma sammansättningar skett. Man hittar sådana platser över hela det samiska området, men jag kommer att uppemålla mig 40 mil söder om Lárkinbákti.

När jag var på fältarbete 1989 i Arvidsjaur upptäckte jag att mina införmanter hade en historia man gärna ville berätta. Denna historia var således en slags allmän egendom och hade en stor spridning bland folket. Tyvärr så låg det inte i mitt intresse den gången att fördjupa mig i frågan, men på senare tider har jag förstått vidden av denna muntliga berättelse.

Berättelsen jag hänvisar till är om och hur en kyrka i Arvidsjaur, kanske vid Stora van-Kasker, brändes ned av svenskar, enligt Petrus Læstadius Journaler (1977 [1833]). Hos meddelarna framgår det tydligt av kommentarer som görs vid sidan om berättelserna, att man verkligen tror att detta har hänt. Vad handlade brännningen egentligen om? Var det uttryck för någon slags etnisk hämnd? Använde brännarna - som Læstadius något framhäver - den politiska maktens verktyg för att döbla sina avsikter och för att söka svenska rättvisa (fr. Littlefield, Jr. 1996: 172)? Om det finns något historiskt sanningsvärde är vi inte istånd att besvara idag. Samlingen i berättelsen behöver förvisso inte vara dersamma som det historiska dokumentets. Antropologen Paul Connerton (1989: 9f.) skriver i boken *How Societies Remember* att när man berättar om gamla orätrvisor, så bygger man en barriär mellan den gamla orätrvisan och den nya tiden. Att berätta om hur felaktigt tidigare präster handlat, bör med andra ord markera att man övergått från ett tidigare hedniskt stadium till ett nyare kristet. Årminstone så visar berättelsen